बालकामगार

दिशा दोन, दशा एकच!

गावच्या मानाने शहरांमधील जीवनाचा दर्जा चांगला असतो, असा समज कायमच करण्यात येतो. मात्र, गाव असो वा शहर, बालकामगारांच्या समस्येने किती उग्र स्वरूप धारण केले आहे, हे पाहिल्यावर गावांबरोबरच शहरांमध्ये अजून किती काम बाकी आहे, या वास्तवाची जाणीव होते. दरवर्षी वाढत जाणारी बालकामगारांची संख्या लक्षात घेता सरकारने केलेले कायदे, आखलेल्या योजना तोकड्या पडत असल्याचेच स्पष्ट होते.

कोणत्याही गावामध्ये किंवा शहरामध्ये आपण सहज चक्कर मारली तरी आपल्याला उमलणाऱ्या बाल्याचे कोवळे हात गृहपाठ करण्यात नव्हे तर कामांमध्ये गढून गेलेले दिसून येतात. हॉटेलांमध्ये चहा देणारी, किराणा मालाच्या दुकानात पुड्या बांधणारी, बूटपॉलिश करणारी, छोट्या कारखान्यांमध्ये झाडू मारण्याचे काम करणारी मुले आपल्याला दिसतात. आता संवेदनाच बोथट होण्याच्या रोगाची लागण झाल्याने त्यातील अमानुषपणा, क्रौर्य पटकन लक्षात येत नाही. ही असते आपल्या देशाची पुढची पिढी! दुर्दैवाने लहान वयातच कामाला लागलेल्या आणि शिक्षण व आरोग्याची आबाळ झालेल्या या मुलांची स्थिती पाहता देशाची पुढची दशाही स्पष्ट होत जाते.

गाव आणि शहर

२००१ मध्ये झालेल्या जनगणनेनुसार देशातील सहा ते चौदा वर्षे वयोगटातील मुलांच्या एकूण बावीस कोटी संख्येपैकी एक कोटी २६ लाख मुले पोट भरण्यासाठी काम करतात. १९९१ मधील बालकामगारांची संख्या एक कोटी पंधरा लाख एवढी होती. म्हणजेच दहा वर्षांमध्ये बालकामगारांची संख्या तब्बल अकरा लाखांनी वाढली. ही झाली नोंदणीकृत बालकामगारांची संख्या, पण प्रत्यक्षात ही संख्या अडीच ते तीन कोटींपर्यंत असावी, असा तज्ज्ञांचा अंदाज आहे. या बालकामगारांपैकी ५० लाख मुले ही संपूर्ण वर्षभर काम करतात, तर उरलेली ६८ लाख मुले सहा महिन्यांपेक्षा कमी काळ काम करतात.

बालकामगारांची समस्या निर्माण होण्यामागील सर्वांत मोठे कारण म्हणजे त्यांच्या कुटुंबांचे तुटपुंजे उत्पन्न. ग्रामीण भागातील शेतमजुराचे उत्पन्न तर एवढे कमी असते, की त्यातून त्यांच्या मुलांना शिक्षण देणेही जमत नाही. त्यामुळे अशी मुले कामावर ढकलली जातात. मुलांपेक्षा मुलींची अवस्था तर आणखीनच बिकट असते. त्यांना घरकामात राबवण्यात येते. अगदी सुदूर ग्रामीण भागांमध्ये शिक्षणाची सोय करण्यात आलेली असली तरी पालकांना आकर्षित करण्यात ती अपयशी ठरते. अनेक ठिकाणी शाळांमध्येही शिक्षणाचे वातावरण, पुरेशा सुविधा नसल्याने मुलेही शाळांमध्ये जाण्यास नाखूश असतात. बऱ्याच ठिकाणी मोठे कुटुंब असल्याने खाण्यासाठी अनेक तोंडे असतात, मग मुलांना बालकामगार म्हणून पाठवावे लागते. अशा कुटुंबांमध्ये कुटुंबनियोजनाचे उपाय योजल्यास बालकामगारांची संख्या घटल्याचे आढळून येते. फटाके तयार करणे, विणणे अशा कामांमध्ये मुले अधिक उपयोगी ठरतात, असा युक्तिवाद करण्यात येतो. मुलांना कमी वेतनात राबविता येते आणि ती अधिक आज्ञाधारक असतात, असे सांगण्यात येते. वास्तविक पाहता पालकच स्वतः अशिक्षित आणि दारिद्र्यग्रस्त असल्याने त्यांना शिक्षणाचे महत्त्व समजत नाही. अनेक कुटुंबप्रमुख दारूसारख्या व्यसनाच्या आहारी जात असल्याने तसेच ते घरात महिला-मुलांचा छळ करत असल्याने तेथेही मुलांच्या शिक्षणाची हेळसांड होते. ऊसतोडणी आणि शेतीची इतर कामे तसेच वीटभट्ट्यांसारख्या ठिकाणची कामे हंगामावर अवलंबून असतात. एका ठिकाणचे काम संपले, की या कामगारांना दुसऱ्या ठिकाणी जावे लागते. साहजिकच त्यांच्याबरोबर त्यांच्या मुलांनाही शाळा सोडावी लागते. साखरशाळेसारख्या काही उपक्रमांनी ही कमतरता दूर करण्याचा प्रयत्न केला जातो, मात्र एकंदर समस्येच्या मानाने हे उपाय अपुरे ठरतात. मुलांना शिकवून काय करायचे, असा प्रश्न बरेच पालक विचारतात. आम्ही मुलांना शिकवू, पण त्यांच्या रोजगाराची खात्री काय, असे विचारले जाते. अकुशल कामगारांची मागणीही मोठी असल्याने मुलांना शिकविण्यापेक्षा त्यांना आताच कामाला लावले तर लगेचच आपल्या उत्पन्नात भर पडेल, या भावनेने पालक मुलांना अशा कामांवर पाठवतात. यापेक्षा आणखी भयानक बाब म्हणजे काही रकमेच्या बदल्यात मुलांना वेठबिगार म्हणून ठेवले. कर्ज घेतले जाते आणि त्या बदल्यात मुलांना काम करण्यास पाठविण्यात येते. हे कर्ज आणि त्यावरील व्याज एवढे वाढते, की ते काम फेडून मुलाला पुन्हा मिळण्याची वेळच येत नाही. दुसऱ्या शब्दांत या मुलांचे अघोषित अपहरणच होते.

बालकामगारांची ही समस्या देशापुढील मोठे आव्हान ठरले आहे. ती सोडविण्यासाठी शासकीय पातळीवर अनेक प्रयत्न झालेही, तथापि ते अपुरे पडत असल्याचेच एकंदर परिस्थिती पाहता स्पष्ट होते. सरकार पातळीवर १९७९ मध्ये प्रथमच या समस्येचा विचार झाला. त्या वर्षी या समस्येचा विचार करण्यासाठी आणि उपाय सुचविण्यासाठी गुरुपादस्वामी समिती नेमण्यात आली. या समितीने बालकामगार समस्येचा साकल्याने विचार केला आणि अनेक मूलगामी उपाय सुचविले. जोपर्यंत दारिद्र्य आहे, तोपर्यंत बालकामगारांची समस्या सुटणार नाही. त्यामुळे केवळ कायदे करून उपयोग नाही. केवळ काही धोकादायक उद्योगांमध्ये बालकामगारांना बंदी घालता येईल, तसेच इतर उद्योगांवर काही नियंत्रणे आणता येईल, असे मतही आयोगाने नोंदविले होते. सरकारने वेठबिगारी प्रथा हद्दपार करण्याचा कायदा १९७६ मध्येच आणला होताच, परंतु गुरुपादस्वामी समितीच्या शिफारशींनुसार बालकामगार (प्रतिबंधक आणि नियंत्रण) कायदा १९८६ मध्ये करण्यात आला. या कायद्यान्वये धोकादायक उद्योगांमध्ये मुलांना काम करण्यास बंदी घालण्यात आली. काही इतर उद्योगांमधील बालकामगारांच्या कामावर नियंत्रण आणण्यात आले. असे असले तरी बालकामगार प्रथा पूर्णपणे बंद करण्याची कोणतीही तरतूद त्या कायद्यात त्या वेळी नव्हती. घरकामे, कृषी, नागरी आणि ग्रामीण भागातील अनेक क्षेत्रांमध्ये बालकामगार मोठ्या प्रमाणावर काम करीत होती. त्यांनाही या कायद्याखाली आणण्याचा निर्णय अगदी अलीकडे म्हणजे १० ऑक्टोबर २००६ ला घेण्यात आला. त्यानुसार हॉटेल, उपाहारगृहे आदींनाही धोकादायक असे संबोधून तेथेही बालकामगारांना बंदी घालण्यात आली. राष्ट्रीय साक्षरता अभियानातील प्रौढ साक्षरता उपक्रमाद्वारे मुलांना शाळेत पाठविण्याचा संदेश पोहोचविण्याचा प्रयत्न दोन दशकांपर्यंत झाला. राष्ट्रीय बालकामगार प्रकल्पातून अनौपचारिक शिक्षण पुरविण्यात आले. सर्वशिक्षा अभियानाद्वारे मुलांची शाळेतून होणारी गळती थांबविण्याचा प्रयत्न झाला. केंद्र सरकारचे कामगार मंत्रालय आणि अमेरिकेचा कामगार विभाग यांनी १९८० मध्ये संयुक्तपणे प्रसिद्ध केलेल्या निवेदनात बालकामगार प्रथेचे उच्चाटन करण्यासाठी दोन्ही देशांदरम्यान परस्पर सहकार्य करण्याचा निर्धार केला. या साऱ्या हालचालींनंतरही बालकामगारांची समस्या सुटू शकलेली नाही, तर ती प्रत्येक दशकागणिक वाढतच असल्याचे दिसून येते. शाळेबाहेरचे प्रत्येक मूल हे बालकामगार असल्याचे मानून आणि रोजगाराचे किमान वय पंधरा करण्याच्या आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेचा निकष प्रमाण धरून या कामात समाजाचा सहभाग वाढविला पाहिजे. बालकामगारविरोधी कायद्यान्वये खटले दाखल करण्याचे प्रमाण खूपच कमी असून त्याकडे लक्ष देण्याची गरज आहे. शाळांमध्ये मूल येईपर्यंतचेच प्रयत्न न करता शिक्षणाचा दर्जा उंचावायला हवा आणि रोजगाराभिमुख दर्जेदार शिक्षण द्यायला हवे. असे झाले तरच गावांपासून शहरांपर्यंत असलेल्या बालकामगार समस्येवर प्रभावी तोडगा काढता येईल.

■ सुनील माळी
mali.sunil1@gmail.com